

Ron A. Hulst

Senior archeoloog BAAC. b.v.
Gedetacheerd bij het
Centrum voor Archeologie,
gemeente Amersfoort

1 – Tabaksschuur te Leusden uit de 18de/19de eeuw, gesloopt in 1981. De schuur stond op het boerenerf 'Het Spul'. FOTO: HISTORISCHE KRING LEUSDEN

Sporen van tabaksschuren bij Amersfoort

2 – Detail van Gezicht op Amersfoort van de schilder Matthias Withoos uit 1670 met tabaksschuren rond de Hogeweg op de achtergrond. De lange gebouwen hebben allen dezelfde oriëntatie. Op de voorgrond de rivier de Eem (naar het zuidoosten gezien).

Niet veel mensen weten dat Nederland ooit een tabaksexporterend land was. In de 17de en de 18de eeuw voorzag het land in de behoefte aan snuiftabak in onder meer Frankrijk en Engeland. De productie, dus de tabaksplantages, was geconcentreerd in het midden van het land, in de regio's rond Amersfoort-Nijkerk en de Utrechtse Heuvelrug. In Amerongen staat een tabaksmuseum en in de buurt zijn droogschuren ofwel tabaksschuren nog steeds aanwezig, sommige gerestaureerd, andere doen nog dienst als opslagschuur en weer andere zijn verbouwd tot woningen. Ook tussen Amersfoort en Hoevelaken zijn nog sterk verbouwde tabaksschuren te zien.

In Nijkerk en in Leusden, vlakbij Amersfoort, hebben twee schuren zelfs de status van monument verkregen. De schuur in Nijkerk is al in de 19de eeuw verbouwd tot opslagschuur en is nu in bouwvallige staat. Het exemplaar in Leusden was een originele 18de/19de-eeuwse tabaksschuur, maar was dermate bouwvallig dat in 1981 toch

werd besloten de schuur te slopen (figuur 1).

In de loop van de 19de eeuw nam de productie van de Nederlandse tabak sterk af onder meer door de goedkopere en betere producten uit Amerika (Virginia) en uit de koloniën. De kwaliteit van de Nederlandse tabak is nooit hoog geweest.

Archeologische resten van tabaksplantages

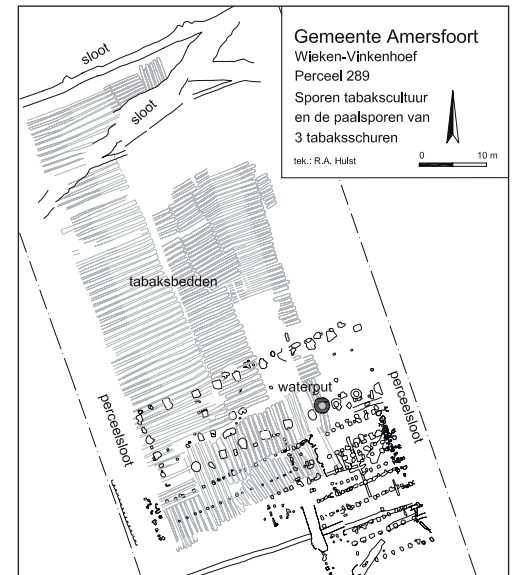
Het gebied tussen Amersfoort en Hoevelaken was ooit tabakslaan dat vol stond met tabaksschuren en -plantages (figuur 2).

Ze lagen op een dekzandrug langs de weg tussen beide plaatsen, de Hogeweg. Het gebied is nu totaal veranderd en is een bedrijventerrein met de naam Wieken-Vinkenhoeft. Deze ontwikkeling noopte natuurlijk tot archeologisch onderzoek vanwege de ligging op een dekzandrug. Het Centrum voor Archeologie van de gemeente Amersfoort begon hiermee in 2001 en de laatste percelen werden in 2010 onder handen genomen. Al snel werd bewoning uit de IJzertijd ontdekt (uiteindelijk zijn in de loop der jaren tientallen erven opgegraven) en aan sporen van tabakscultuur werd totaal niet gedacht.

Totdat een archeoloog (de schrijver) tijdens het veldwerk 'bloembedden' vond en dacht: 'Weg met die recente dingen'. Maar, gelukkig, in de buurt bevonden zich paalsporen die beslist niet op een IJzertijderf hoorden. Toen begon het te dagen en een extra proefsleuf herstelde de fout, en de aanwezigheid van tabaksbedden kon worden vastgesteld. Het betrof de sporen van een kleine schuur en bedden. Nadien waren de arche-

De afgelopen 10 jaar hebben archeologen veel resten van tabakscultuur rond Amersfoort gevonden. Deze sporen uit de 17de tot de 19de eeuw hebben binnen de Nederlandse archeologie nauwelijks aandacht gekregen. In het onderstaande wordt een kort overzicht gegeven aan de hand van de sporen van 17 tabaksschuren, van schriftelijke – en iconografische bronnen en van onlangs nog bestaande resten van deze schuren.

3 – Opgeschoonde veldtekening van een tabaksplantage in fasen (17de?/18de-19de eeuw) langs de Hogeweg (WV-P289, zie ook figuur 4).

ologen extra alert op sporen van tabakscultuur. Na de vondst van de kleine schuur werden drie grote concentraties paalkuilen aangetroffen die niets anders dan tabaksschuren konden zijn (met bedden), maar waar geen structuur in te ontdekken viel (figuur 3, zie ook figuur 12).

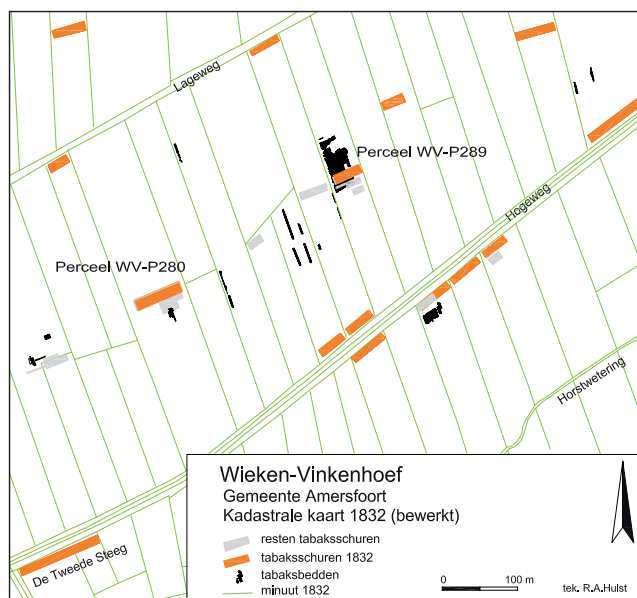
Mogelijk waren het op dezelfde plek herbouwde schuren. Daarna zijn gelukkig de sporen van geïsoleerd liggende schuren gevonden en op grond van die sporenconfiguraties konden de grote concentraties uitgesplitst worden in individuele schuren. Uiteindelijk zijn de paalkuilen van 17 tabaksschuren gedocumenteerd met bijbehorende plantages in de vorm van sporen van tabaksbedden. De meeste bedden lagen nabij de

schuren maar er zijn ook bedden gevonden die verspreid in het gebied lagen¹.

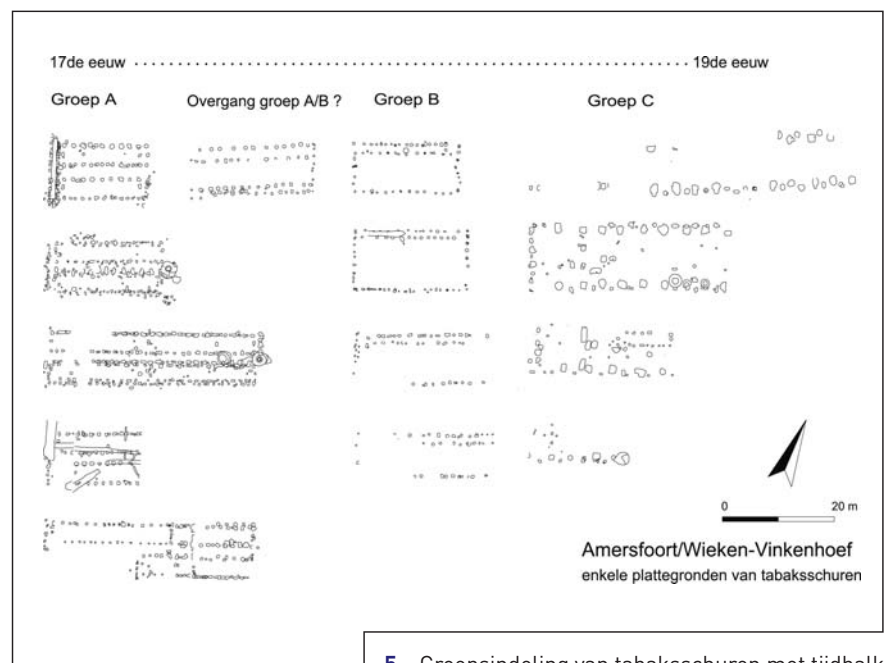
Groepsindeling tabaksschuren

In de literatuur over tabakscultuur is sprake van twee typen tabaksschuren: het zuid-oost Utrechtse type en het type Amersfoort-Nijkerk.

Het eerste type bezat lage wanden met horizontale luiken voor de luchtcirculatie en het type Amersfoort-Nijkerk had hoge wanden met verticale, staande luiken. In dit artikel ligt de nadruk op de omgeving van Amersfoort en het zuid-oost Utrechtse type kwam er nauwelijks voor en wordt buiten beschouwing gelaten. De schuren werden met behulp van een systeem van latten, de hanken, tot in de nok volgehangen met de geplukte

4 – Tabaksschuren op oude kadastrale kaart; de paalsporen van 4 van deze schuren zijn teruggevonden.

5 – Groepsindeling van tabaksschuren met tijdbalk.

tabaksbladeren voor het drogingsproces. De schuren konden enorme afmetingen hebben; zo besloegen de sporen van een opgegraven schuur bij Amersfoort een oppervlak van 10 m bij 60 m. De kadastrale kaart uit 1832 van het gebied toont echter een schuur die meer dan 100 m lang moet zijn geweest (figuur 4).

De oorspronkelijke aanwijzende tafel (OAT) die bij deze kaart hoort, laat zien dat de tabaksplantages in handen waren van de elite, in enkele gevallen wordt een 'bouwman' (boer) of een bakker genoemd². Het opzetten en exploiteren van plantages met droogschuren vergden grote investeringen en leverden ook risico's op vanwege het onbetrouwbare Nederlandse klimaat voor tabaksteelt. Maar in een goed jaar kon blijkbaar goed verdiend worden. De lokale bevolking werd ingezet als arbeidskrachten op de plantages.

Na veel puzzelwerk konden de sporen van de

tabaksschuren op de veldtekeningen ingedeeld worden in drie groepen, die elkaar in tijd hebben opgevolgd hoewel er zeker overlappingen hebben plaatsgevonden (figuur 5).

Groep A, 17de eeuw

Van de oudste groep A hebben we de meeste plattegronden gedocumenteerd³. Het in de paalsporen gevonden materiaal duidt op een datering vanaf de 17de eeuw⁴. De schuren waren voorzien van 2 rijen binnenstijlen, die 2 tot 2.5 m uit elkaar stonden. De wandstijlen stonden gemiddeld 3.5 m buiten de rijen van de binnenstijlen zodat de schuren circa 9 m breed waren. De grootste lengte bedroeg een kleine 40 m. De paalsporen van zowel de binnen- als de wandstijlen lagen in veel gevallen zo dicht bij elkaar dat het wel moet wijzen op reparaties of herbouw op dezelfde locatie. Een aantal plattegronden toonden een

uitbouw waar het restant van een waterput werd aangetroffen (figuur 6).

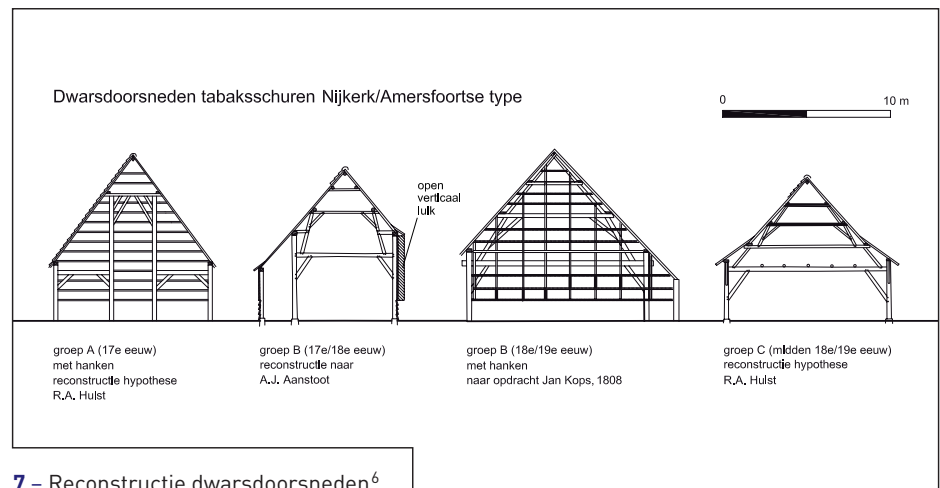
De putten hadden een bakstenen wand met een fundament van een houten krans. In tegenstelling tot de latere schuren zijn van de vroegste schuren geen afbeeldingen bewaard; naar het uiterlijk kunnen we dus alleen gissen. In afbeelding 7 is een poging tot reconstructie gedaan, gebaseerd op bestekken van Noordhollandse boerderijen uit de 17de eeuw⁵. De weergegeven dwarsdoorsnede is niet meer dan een idee.

Groep B, 17de-18de eeuw

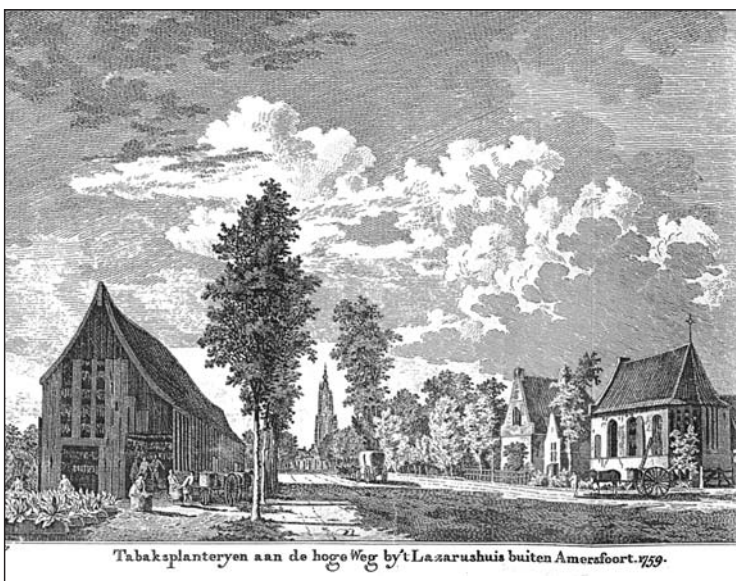
De vertegenwoordigers van de volgende groep B blijken een aangepaste constructie te hebben. De rijen binnenstijlen werden naar buiten geschoven en aan één zijde namen ze de functie van wandstijlen over. De andere rij middenstijlen verplaatste zich tot dicht bij de wandstijlen; er

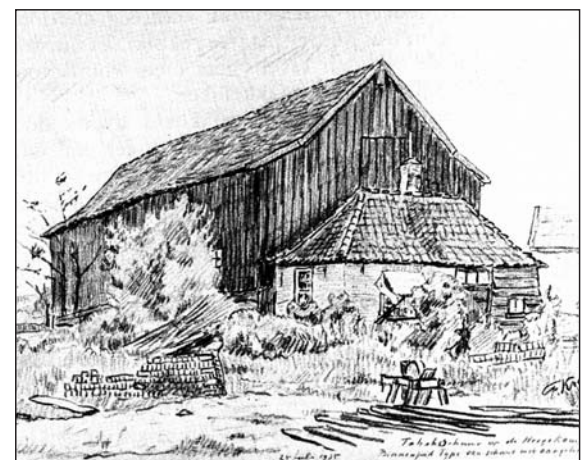
6 – Waterput aangetroffen bij een tabaksschuur. Rond de put is de donkere bouwinstek te zien.

7 – Reconstructie dwarsdoorsneden⁶.

8 – Deze tabaksplantage lag dicht bij de stad dan de Tweede Steeg. De droogschuur is asym-metrisch gebouwd (groep B). Kopergravure uit 1759 van Paul van Liender (naar het westen gezien). Er zijn meer afbeeldingen van tabaksschuren bij Amersfoort en Nijkerk.

9 – Tabaksschuur (groep C) op de Hoogekamp aan het Binnenpad te Nijkerk. Potloodtekening van F. Kragt Hzn. uit 1935.

PART. VERZ.: FOTOREPRODUCTIE L.H. WAGENINGEN.

ontstond een smalle zijbeuk. De gebintbalken werden langer en er ontstond op de begane grond een beter toegankelijke werkruimte voor het ophangen van tabaksbladeren aan de hanken. De opgegraven plattegronden laten zien dat de droogschuren breder konden worden; soms meer dan 10 m, hoewel de lengte afnam. De aangepaste bouwwijze had tot gevolg dat de schuren asymmetrisch werden omdat aan één zijde de wanden hoger waren dan aan de andere (figuur 7). De wanden hadden verticale luiken voor het drogingsproces en het is opvallend dat in alle aangetroffen plattegronden de hoge wanden op het zuidwesten zijn gericht.

Deze oriëntatie wordt bevestigd door een gravure uit de 18de eeuw waar de hoge wand met open-geslagen luiken op het zuidwesten staat (figuur 8). Het interieur hangt vol met tabaksbladeren en op de voorgrond staan de tabaksplanten. Te zien is ook dat de plantage werd afgeschermd van de westelijke winden door een haag en om toch een goede luchtcirculatie voor de droging van de bladeren te waarborgen, zijn de hoge wanden met de verticale luiken noodzakelijk.

Het vondstmateriaal, scherven van gebruiksardewerk, pijp- en glasfragmenten en resten van gesmede ijzeren spijkers uit de paalsporen van de plattegronden van groep B, beslaat de ruime periode van de 17de tot in de 19e eeuw.

Op het schilderij van Withoos uit 1670 is een aantal tabaksschuren rond de Hogeweg en de Lage weg weergegeven. Duidelijk zijn de verticale luiken te zien. Eén van de schuren is asymmetrisch van bouw (met de hoge wand op het westen gericht), zoals de schuren uit groep B, de overige schuren zijn symmetrisch. Toont de schilder ons hier schuren van groep A?

In zijn *'Beschrijving van de stad Amersfoort'* uit 1760 heeft van Bemmél een opmerkelijke alinea: 'De twee langste Tabaksschuren worden gevonden buiten de Camppoort, de eene aan de hoge weg by de tweede Steeg, in de voorgaande eeuw na de oude trant gebouwd; en de andere staat ten einde van de Laage weg, op 't Erf en Goed, genaamd Vinkenhoef, voor enige jaren nieuwlings getimmerd door de Heer Jonas Cohen'⁷.

Op de kadastrale minuut uit 1832 is de lange schuur aan de Hogeweg bij de Tweede Steeg inderdaad te zien (zie figuur 4). De langste schuur, die Withoos heeft geschilderd, kan heel goed deze lange schuur bij de Tweede Steeg zijn. Hij geeft het weer als drie achter elkaar gebouwde schuren. Van Bemmél vermeldt dat de schuur bij de Tweede Steeg naar de oude trant (17de eeuw, groep A?) is gebouwd en dat de schuur aan de Lageweg niet lang geleden werd getimmerd

10 – Restant van een tabaksschuur aan de Hogeweg. Eetcafé De Tweede Steeg.

(groep B of C, zie beneden). Vinkenhoef bevond zich buiten het weergegeven detail van het schilderij. Van Bemmél geeft ook een aanwijzing over het gebruikte bouw materiaal: *'Ze (de schuren) worden gemeenlyk getimmerd aan vakken of gebinten van zwaare greene balken, 12 à 16 voeten van malkander, ...'*⁸ Alle bronnen wijzen op het bestaan gedurende lange tijd van schuren van groep B en sommige exemplaren kunnen een hoge leeftijd hebben bereikt.

Overgang groep A naar groep B?

Op een perceel (WV-P280, zie figuur 4) konden uit de wirwar van paalsporen de plattegronden van vijf schuren worden gedestilleerd. De schuren vertegenwoordigen alle groepen (A, B en C) en dat betekent dat de plantage van de 17de tot in de 19de eeuw in gebruik was. Eén plattegrond kan echter niet in de groepsindeling geplaatst worden (figuur 5). De schuur was weliswaar asymmetrisch maar had 2 rijen middenstijlen, niet in het midden van het gebouw (zoals in groep A) maar dicht naar de wandstijlen, zodat 2 smalle en ongelijke zijbeuken ontstonden. Hebben we hier te maken met een overgang van groep A naar groep B? Helaas geeft het weinig in de paalsporen gevonden aardewerk slechts een globale datering van de 17de tot in de 19de eeuw.

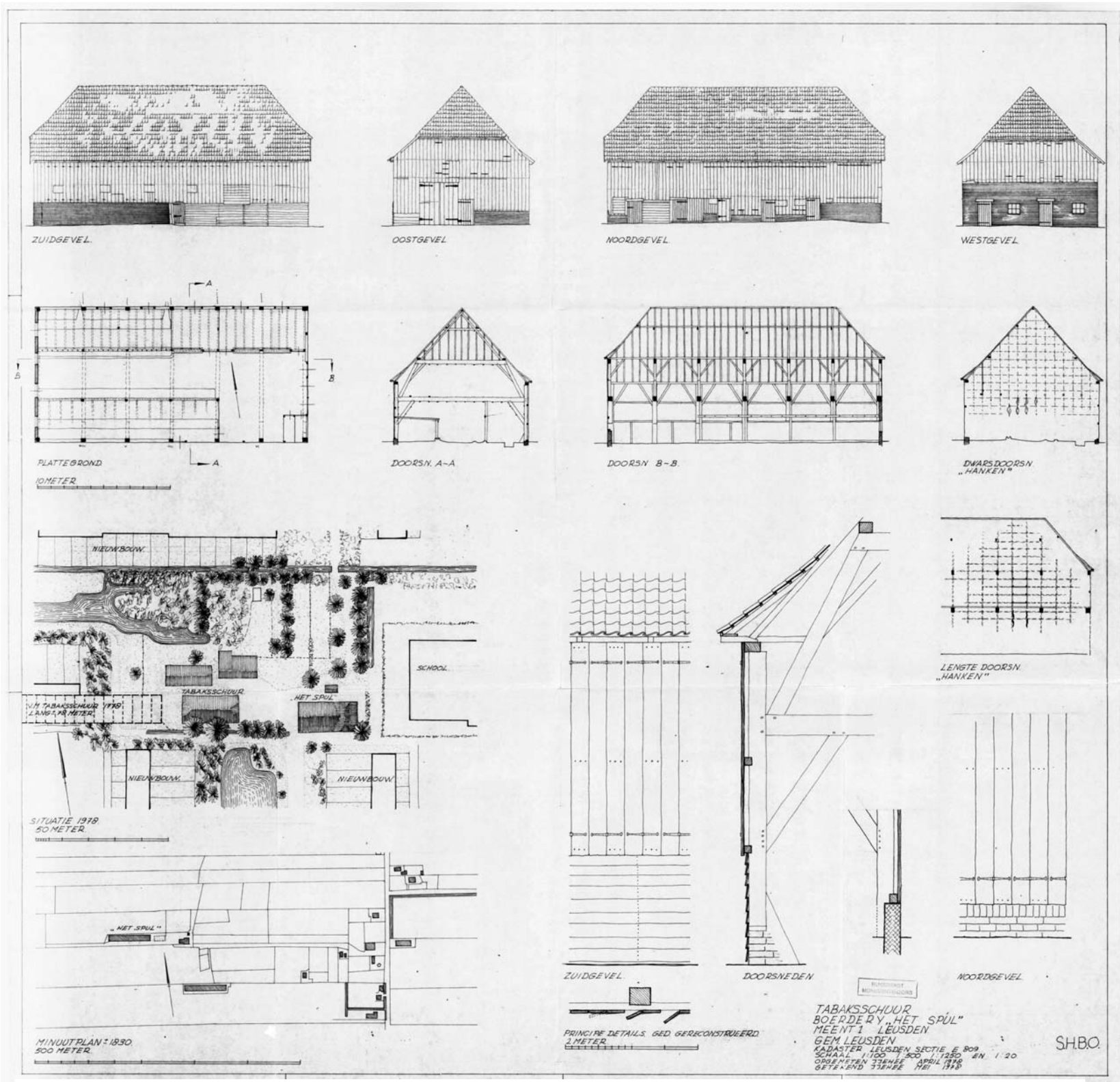
Groep C, 18de-19de eeuw

De schuren van de volgende groep C kenden weer een andere bouw. De asymmetrische bouw werd verlaten. Middenstijlen waren er niet meer; de stijlen stonden nu dicht tegen de wand en samen met de gebintbalken overspanden ze de gehele breedte (soms meer dan 10 m) van de

schuur (figuur 5). De stijlen stonden niet in diepe paalkuilen maar op bakstenen poeren die niet diep hoefden te worden ingegraven. De kuilen die ze, na het afbreken van de schuur, achter lieten, zaten vol met baksteenfragmenten en soms werd de onderste baksteenlaag van de poer teruggevonden. De aangetroffen poeren, en dus de gebinten, stonden ca. 3.5 tot ca. 4.6 m van elkaar, wat overeenkomt met de maten die van Bemmél op gaf.

Tabaksschuren van groep C kwamen al voor in de 2de helft van de 18de eeuw. Tussen de poeren en iets naar buiten moeten, gezien de sporen, de wandstijlen hebben gestaan en, ook aan de hand van de sporen, kon de lengte van de schuren 60 m bedragen. Uit de sporen en uit met de schuren in verband te brengen sporen, zoals een greppel langs een lange zijde, zijn veel fragmenten van rode dakpannen geborgen. De dakbedekking moet uit deze dakpannen hebben bestaan. Niet alleen de schuren van groep C want, hoewel de sporen van de andere groepen nauwelijks dakpanfragmenten bevatten, toont het schilderij van Withoos een rode dakpanbedekking op alle tabaksschuren.

De locatie van alle vier opgegraven schuren uit groep C blijkt exact geprojecteerd te kunnen worden op de kadastrale minuut uit 1832 (figuur 4). De tabaksplantages met droogschuren moeten in die tijd nog in functie zijn geweest. Uit de reeds genoemde OAT bij de kadastrale kaart blijkt de plantage, die nu bij ons bekend is als WV-P289, eigendom was van Hendrik Ockhuizen, tabaksplanter te Amersfoort.

11 – Tekening van Jan Jehee van de Leusder tabaksschuur, gesloopt in 1981.

Oude afbeeldingen van schuren van groep C zijn niet veel voorhanden (figuur 9). Restanten van deze schuren zijn er wel, hoewel sterk verbouwd, bijvoorbeeld langs de Hogeweg. Deze schuren staan ook op de kadastrale kaart uit 1832 en het eetcafé De Tweede Steeg bestaat nog steeds voor een deel uit de restanten van een tabaksschuur (figuur 10).

Tekeningen van schuren bestaan wel, zo is in opdracht van Jan Kops in 1808 een schuur uit groep B opgemeten en getekend waarvan de dwarsdoorsnede in figuur 7 is weergegeven⁹. Jan Jehee heeft de tabaksschuur in Leusden (groep C) opgemeten en gedetailleerd getekend in 1978 voordat deze schuur helaas werd afgebroken¹⁰. De tekening is in afbeelding 11 volledig weergegeven.

Tabakscultuur en toekomstig archeologisch onderzoek

In vergelijking tot de vele bronnen over tabaksschuren en plantages rond Amersfoort, maar ook richting Nijkerk, steken de gevonden sporen in aantal schril af. Van de plantages zijn alleen de diepere spitsporen in de ondergrond bewaard (zie figuur 12). Sporen van hagen rond de bedden zijn

niet teruggevonden of niet herkend. Veel sporen van de tabaksteelt zijn in de loop der jaren verploegt en in de bouwvoor opgenomen, zodat ze überhaupt niet meer te vinden zijn. De sporen van tabaksschuren steken dieper in de ondergrond zodat de kans bestaat dat in de toekomst nog resten van deze schuren tevoorschijn komen. Sporen van oudere schuren kunnen zich nog onder de verbouwde 19de-eeuwse tabaksschuren bevinden, bijvoorbeeld langs de Hogeweg.

Voor zover bekend zijn in streken elders in Nederland, waar tabak werd geteeld, geen archeologische gegevens over schuren en bedden gedocumenteerd. Wellicht zijn sporen van deze structuren wel tevoorschijn gekomen (zo zijn in Leusden bij de Tabaksteeg, what's in a name, in proefsleuven de sporen van schuren uit groep B en C ontdekt), maar zijn ze niet herkend of genegeerd/niet gedocumenteerd als zijnde recente sporen. Vergelijking van de sporen in Wieken-Vinkenhoef met resten van tabakscultuur elders (b.v. Zuidoost-Utrecht) is dus niet mogelijk. De sporen moesten geïnterpreteerd worden met behulp van historische bronnen en enkele oude tekeningen en prenten, waartoe hierboven een poging is gedaan.

Het is vrijwel zeker dat de gebouwen primair zijn opgericht als tabaksschuur voor het gecontroleerd drogen van tabaksbladeren; het waren geen gewone boerenschuren waarin de tabak te drogen werd opgehangen. Het bouwen en onderhouden van de tabaksschuren vergde hoge investeringen. De archeologisch aangetroffen plattegronden zijn in drie groepen in te delen die in tijd van elkaar te onderscheiden zijn, hoewel de groepen elkaar in tijd hebben overlapt. Op de oudste groep na (groep A) worden de twee recentere groepen (B en C) bevestigd door historische bronnen en oude tekeningen en prenten. De schuren van Groep A zijn alleen archeologisch aangetroffen en werden hoogstwaarschijnlijk vanaf de tweede helft van de 17de eeuw gebouwd.

Het grootschalige archeologisch onderzoek van Wieken-Vinkenhoef heeft de tabaksteelt rond Amersfoort voor het voetlicht gebracht. Buiten de zichtbare resten aan de hand van de nog bestaande, verbouwde tabaksschuren weten we nu iets meer over de oudere droogschuren die in het gebied hebben gestaan en hebben we een idee gekregen over de omvang van een plantage (zie perceel 289). Aan de hand van oude tekeningen en prenten is het uiterlijk van de tabaksschuren redelijk te reconstrueren (groepen B en C). De hier weergegeven reconstructie van een vroege schuur (groep A) moet echter als zeer hypothetisch worden gezien.

Het is nu duidelijk geworden dat resten van de oude tabakscultuur in de ondergrond rond Amersfoort zeker nog aanwezig zijn; de paalsporen van de grote schuren hebben een grote kans om herontdekt te worden maar de sporen van plantages c.q. tabaksbedden zullen veel moeilijker te vinden zijn. De kennis die door de opgravingen is opgedaan zal zeker benut worden bij toekomstig archeologisch onderzoek.

Literatuur

- Bommel, A. van, 1760. *Beschrijving van de Stad Amersfoort, etc.* Utrecht, heruitgave 1969, Zaltbommel.
- Hekker, R.C. en J.M.G van der Poel, 1967. *De Nederlandse boerderij in het begin der 19de eeuw; een documentatie-onderzoek van het Kabinet van Landbouw.* Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, Arnhem.
- Hulst, R.A., et.al., 2011. *Tabaksplantages langs de Hogeweg. Sporen van tabaksteelt uit de 17de tot 19de eeuw op de locatie van het toekomstige bedrijventerrein Wieken-Vinkenhoef.* Amersfoort onder ons nr. 25. Centrum voor Archeologie, gemeente Amersfoort.
- Jong, S. de, 1965. *Vijf Noordhollandse boerderijbestekken uit de eerste helft van de 17de eeuw. Een studie over het ontstaan en de bouw van stolpboerderijen.* Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, Arnhem.
- Roessingh, H.K., 1976. *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland.* Gelderse Historische Reeks IX. Zutphen.

Noten

- ¹ De term 'bedden' is misleidend; wat we vonden waren banen spitsporen als gevolg van het opwerpen van de bedden waarin de tabakspanten stonden, gescheiden door smalle looppaden.
- ² Op basis van de OAT werden belastingen geheven. De grote invloed van de elite sluit niet uit dat vele 'kleine lieden' ook tabak hebben geteeld en kleine schuren, stallen en zolders voor de droging hebben benut, ook binnen de stadsmuren. Men hing zelfs de zolders in de Sint Joriskerk vol met tabaksbladeren.
- ³ De veelheid aan paalsporen in de plattegronden dwongen ons door tijddruk keuzes te maken; dus niet alle sporen van een plattegrond werden gedocumenteerd.
- ⁴ Midden van de 17de eeuw is in de bronnen voor het eerst sprake van tabaksschuren. Roessingh, 147.
- ⁵ Zie S. de Jong, 1965.
- ⁶ De volledige tekening in opdracht van Kops is te bezichtigen in het Tabaksmuseum, Amerongen. Zie Hekker en van der Poel, 34-35 en 89-90. De tekening van Aanstoot is afgebeeld in Roessingh 1976, 164.
- ⁷ Van Bommel 1760, 789.
- ⁸ Van Bommel, 1760, 789, afhankelijk van de gebruikte voetmaat is dit ca. 3.6 tot ca. 4.8 m.
- ⁹ Jan Kops richtte in 1808 het Kabinet van Landbouw op.
- ¹⁰ Uit de collectie van de voormalige Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (SHBO-opmeting nr. 471). De tekening bevindt zich thans in de bibliotheek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort. Jan Jehee is oud-medewerker van deze Rijksdienst. ■

12 – Sporen van tabaksbedden op perceel WV-P289 met paalsporen van een tabaksschuur van groep C.